

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ

*Επιμορφωτικό – υποστηρικτικό υλικό
Πράξη: «Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στις δεξιότητες
μέσω εργαστηρίων» (MIS 5092064)*

ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ 2014-2020» που συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και
την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο)

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΜΨΥΧΩΣΗΣ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ

Ανάπτυξη δεξιοτήτων ζωής και νου στην Εκπαίδευση για το
Περιβάλλον και την Αειφορία

Δεξιότητες:
Δεξιότητες ζωής
Δεξιότητες του νου

ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ:

Φροντίζω το Περιβάλλον
Οικολογία: Φιλοζωία- Δικαιώματα των ζώων και αειφορία

Χριστίνα Νομικού

Βαθμίδα: Δημοτικό

Θεωρητικό πλαίσιο

A. Περιβάλλον και Εκπαίδευση για την Αειφορία

Μετά τη βιομηχανική επανάσταση, η τεχνολογική πρόοδος, η ραγδαία αύξηση παραγωγής και κατανάλωσης και η αλόγιστη εκμετάλλευση φυσικών πόρων, ιδιαίτερα κατά τον 20ο αιώνα, οδήγησαν τον πλανήτη σε σοβαρά οικολογικά προβλήματα, με αντίκτυπο στην κοινωνία και την οικονομία. Η αναζήτηση λύσεων οδήγησε σε παγκόσμιες διασκέψεις, στις οποίες διατυπώθηκε η ανάγκη αλλαγής του μοντέλου ανάπτυξης και ως λύση προτάθηκε η αειφορία, που ασκεί κριτική στο κυρίαρχο οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο. Έτσι προέκυψε ένα μοντέλο ανάπτυξης, η αειφόρος ανάπτυξη, με στόχο να βελτιώσει την ποιότητα ζωής, στο πλαίσιο των ορίων που θέτει η φέρουσα ικανότητα των οικοσυστημάτων που υποστηρίζουν τη ζωή (UNEP/WWF/IUCN, 1991), ενώ ταυτόχρονα, ανταποκρίνεται στις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να διακυβεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες (WCED, 1987).

Η αειφορία στηρίζεται στις αξίες της αλληλεγγύης με όλους τους ανθρώπους, με τις μέλλουσες γενιές και με όλες τις μορφές ζωής και τα οικοσυστήματα του πλανήτη που τις στηρίζουν, της δημοκρατίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της οικολογικής βιωσιμότητας, της ανεκτικότητας, της υπευθυνότητας και του πλουραλισμού. Ο ρόλος της εκπαίδευσης έχει αναγνωριστεί από την παγκόσμια κοινότητα (Φλογαΐτη 2006, Michelsen & Fischer 2017) ως βασική διαδικασία για την αλλαγή της ατομικής συμπεριφοράς και ως μοχλός για την κοινωνική αλλαγή στην κατεύθυνση της αειφορίας. Η Εκπαίδευση για την Αειφορία (ΕγΑ) δημιουργεί το εκπαιδευτικό πλαίσιο, ώστε με την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών, οι μαθητές/τριες να καλλιεργήσουν ατομικές και συλλογικές δεξιότητες, όπως είναι η κριτική και η δημιουργική σκέψη, η ενεργή συμμετοχή, η συνεργασία, η ενσυναίσθηση, η αλληλεγγύη, ο σεβασμός, η επίλυση προβλημάτων κ.ά., ώστε να είναι σε θέση να αναζητήσουν την αειφορία μέσω δημοκρατικών διαδικασιών στο παρόν και στο μέλλον.

B. Δεξιότητες

B.1 Δεξιότητες ζωής

Στην αναζήτηση της αειφορίας, μέσω της ενεργού συμμετοχής σε δημοκρατικές διαδικασίες, πολύ σημαντικές είναι οι δεξιότητες ζωής, διότι σχετίζονται με την ικανότητα του ατόμου να αντιμετωπίζει τις απαιτήσεις και τις αντιξοότητες της καθημερινής ζωής αποτελεσματικά (Gordon Training International, 1970), ενώ παράλληλα μπορεί να συνεργάζεται με την κοινότητα για τον σχεδιασμό ενός αειφόρου μέλλοντος.

Ως δεξιότητες ζωής ορίζονται οι προσωπικές, κοινωνικές, εκπαιδευτικές και επαγγελματικές δεξιότητες που είναι απαραίτητες για να την εύρυθμη λειτουργία της ζωής του ατόμου και το καθιστούν ικανό να ανταπεξέλθει σε ζητήματα και ερωτήματα που αντιμετωπίζει καθημερινά (British Council, 2014). Οι δεξιότητες ζωής συνδέονται με τη διατήρηση μιας υγιούς κοινωνικής και προσωπικής συμπεριφοράς στην καθημερινή ζωή, στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης του ατόμου με τους άλλους και με το περιβάλλον γύρω του (WHO, 1994). Ως δεξιότητες ζωής νοούνται οι προσωπικές και διαπροσωπικές, κοινωνικές και ψυχοκοινωνικές δεξιότητες, οι οποίες επιτρέπουν στους ανθρώπους να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και να διαχειρίζονται τις δικές τους συναισθηματικές καταστάσεις, αποφάσεις και επιλογές, έτσι ώστε να εξασφαλίζουν μια ενεργό, ασφαλή και παραγωγική ζωή (UNICEF, 2012).

Η εκπαίδευση των παιδιών και των εφήβων στις δεξιότητες ζωής είναι πολύ σημαντική, καθώς συμβάλλει: α) στην υγιή ανάπτυξη, β) στην πρόληψη ανθυγιεινών συνηθειών, γ) στην κοινωνικοποίηση και δ) στην προετοιμασία τους να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στις κοινωνικές αλλαγές (WHO, 1999). Μάλιστα η καλλιέργεια δεξιοτήτων, στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφορία, καθιστά τα παιδιά και τους νέους ικανούς να συνεργάζονται για το σχεδιασμό ενός αειφόρου μέλλοντος.

Σύμφωνα με αποτελέσματα ερευνών, τα παιδιά ως τη στιγμή που αρχίζουν να φοιτούν στο σχολείο έχουν αναπτύξει σε διαφορετικό επίπεδο τις κοινωνικές και συναισθηματικές τους δεξιότητες. Όπως καταδεικνύεται, τα παιδιά που εισέρχονται στο σχολείο με μειωμένες δεξιότητες κοινωνικής ζωής είναι πιθανό να εμπλακούν σε περιστατικά εκφοβισμού, είτε ως θύτες είτε ως θύματα (Denham, et al., 2009). Επιπλέον, τα παιδιά αυτά παρουσιάζουν έλλειψη ετοιμότητας στο σχολείο με αποτέλεσμα πιθανή μελλοντική ακαδημαϊκή αποτυχία (Zins et al., 2007). Αντίστοιχα, αποτελέσματα ερευνών αναδεικνύουν την αξία των δεξιοτήτων ζωής, καθώς συμβάλλουν ώστε το παιδί να σχεδιάσει μία επιτυχή πορεία, στο σχολείο και στην κοινωνία (McClelland & Morrison, 2003).

Το Πλαίσιο Αναφοράς του Συμβουλίου της Ευρώπης (CDC) αναφέρει ως πολύ σημαντικές Δεξιότητες ζωής τις εξής:

A. Δεξιότητες της κοινωνικής ζωής (αυτομέριμνα, κοινωνικές δεξιότητες, ενσυναίσθηση και ευαισθησία, πολιτειότητα, προσαρμοστικότητα, ανθεκτικότητα και υπευθυνότητα).

B. Δεξιότητες ψηφιακής Ιθαγένειας (ευχέρεια στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση, ψηφιακή πολιτειότητα, ασφαλής πλοήγηση στο διαδίκτυο, προστασία από συμπεριφορές εξάρτησης από τις τεχνολογίες και ανθεκτικότητα).

Γ. Δεξιότητες διαμεσολάβησης και κοινωνικής ενσυναίσθησης (ενσυναίσθηση και ευαισθησία, διαμεσολάβηση, επίλυση συγκρούσεων, πολιτειότητα)

Δ. Δεξιότητες επιχειρηματικότητας (πρωτοβουλία, οργανωτική ικανότητα, προγραμματισμός, παραγωγικότητα, αποτελεσματικότητα).

Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε στην ενσυναίσθηση, η οποία θεωρείται πολύ σημαντική για τη ζωή κάθε ατόμου, παιδιού ή ενήλικα.

Ενσυναίσθηση

Το άτομο που έχει ανεπτυγμένες δεξιότητες ζωής μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στην ευημερία τη δική του, όσων είναι γύρω του (οικογένειας, φίλων, συνεργατών) και ολόκληρης της κοινωνίας. Μία από τις σημαντικές δεξιότητες κοινωνικής ζωής είναι η ενσυναίσθηση (empathy) (Rao et al., 2008). Πρόκειται για την ικανότητα ενός ατόμου να μπαίνει στη θέση ενός άλλου (Ζγαντζούρη & Πουρκός 1997), δηλαδή να συμμετέχει στη συναισθηματική εμπειρία του (Cole & Cole, 2001). Η ενσυναίσθηση περιγράφεται επίσης ως η ικανότητα του ατόμου να κατανοεί τα συναισθήματα των άλλων και σε μια δεδομένη στιγμή να νιώθει την ίδια συναισθηματική κατάσταση στην οποία βρίσκεται ένα άλλο έμβιο ον. Ενσυναίσθηση δηλαδή έχει ένα άτομο όταν κατανοεί και συμμερίζεται τις σκέψεις, τις πεποιθήσεις και τα συναισθήματα των άλλων και μπορεί να βλέπει τον κόσμο μέσα από τη δική τους οπτική (Zaki, 2020). Στο μοντέλο των CDC ο όρος «ενσυναίσθηση» δηλώνει το σύνολο των δεξιοτήτων που είναι απαραίτητες σε ένα άτομο ώστε να κατανοεί και να συμμερίζεται τις σκέψεις, τις πεποιθήσεις και τα αισθήματα των άλλων.

Οι ερευνητές αναγνωρίζουν δύο βασικές πλευρές της ενσυναίσθησης:

A. Τη γνωστική πλευρά, δηλαδή τη νοητική κατανόηση αφενός της κατάστασης που βρίσκεται το άλλο άτομο και αφετέρου της εμπειρίας του.

B. Τη συναισθηματική πλευρά, δηλαδή το να βιώνει κάποιος τα συναισθήματα του άλλου ατόμου και να αισθάνεται σαν να βιώνει την ίδια κατάσταση.

Όπως έχει καταγραφεί, η αυξημένη ενσυναίσθηση των μαθητών/τριών μίας σχολικής κοινότητας μπορεί να οδηγήσει σε μεγαλύτερη αποδοχή μεταξύ των μελών της και σε βελτίωση του σχολικού κλίματος (Rao et al., 2008). Επίσης, η αυξημένη ενσυναίσθηση βελτιώνει στάσεις και συμπεριφορές απέναντι σε ανθρώπους με AIDS, σε άστεγους, καθώς και σε φυλετικές και εθνικές μειονότητες (Olamakinde Olapregba, 2010).

Η ενσυναίσθηση έχει ιδιαίτερη αξία και κατά τη διερεύνηση της σχέσης των ανθρώπων με τα άλλα είδη, καθώς απαιτείται η κατανόηση των υποκειμενικών εμπειριών των άλλων ζώων, κυρίως όσων επηρεάζονται από τις ανθρώπινες πράξεις. Σε αυτό το πλαίσιο

είναι σημαντική η κριτική προσέγγιση των κοινωνικών κατασκευών για τα άλλα ζώα, η οποία θα οδηγήσει στην αμφισβήτηση και τον επανακαθορισμό των αντιλήψεων, των στάσεων και των συμπεριφορών απέναντί τους. Ο Schultz κατέδειξε ότι όταν καλλιεργηθεί η ενσυναίσθηση σε σχέση με το περιβάλλον, αυτή παρακινεί στην προστασία των άλλων μορφών ζωής και αντίστροφα, το να φαντασθεί κάποιος τον εαυτό του στη θέση ενός άλλου έμβιου όντος, αναπτύσσει την ενσυναίσθηση, ενισχύει το επίπεδο αποδοχής του άλλου και τελικά οδηγεί σε φιλοπεριβαλλοντικές στάσεις και συμπεριφορές (Schultz et al. 2004).

Συνεπώς, άτομα με καλλιεργημένη ενσυναίσθηση αναπτύσσουν σεβασμό προς άλλους ανθρώπους και προς κάθε έμβιο ον (Anzek, 2013) και εμφανίζουν ισχυρότερες θετικές στάσεις απέναντι στο περιβάλλον, με αποτέλεσμα μεγαλύτερη προθυμία για την προστασία του. Ταυτόχρονα, βελτιώνονται και οι ηθικοί περιβαλλοντικοί συλλογισμοί τους, δηλαδή τεκμηριώνουν την ανάγκη για προστασία του περιβάλλοντος με επιχειρήματα που στηρίζονται στην ηθική (Berenguer, 2007).

Καθώς κύρια χαρακτηριστικά της ενσυναίσθησης είναι η αναγνώριση και ο σεβασμός της διαφορετικότητας του άλλου, ο Scheler (1923, στο Dillard-Wright, 2007) υποστηρίζει πως αν κυριαρχήσει η ενσυναίσθηση με τα ζώα, τότε μπορεί να οδηγηθούμε σε ένα πιο ανθρώπινο και αειφόρο μέλλον για τη ζωή στη Γη, καθώς η σχέση με τη φύση, συμπεριλαμβανομένων των άλλων ζώων και των φυτών, είναι σημαντική για τη διαμόρφωση της ανθρώπινης ηθικής.

B.2 Δεξιότητες του νου

Οι δεξιότητες του νου είναι καθοριστικές για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21^{ου} αιώνα. Αξιοποιώντας δεξιότητες του νου, όπως η κριτική και στρατηγική σκέψη, η επίλυση προβλήματος, η δημιουργικότητα κ.ά. αυξάνονται τα κίνητρα για μάθηση και βελτιώνονται τα μαθησιακά αποτελέσματα.

Οι μαθητές/τριες προκειμένου να αναπτύξουν την κριτική σκέψη και να είναι ικανοί/ες να συμμετέχουν στην επίλυση προβλήματος θα πρέπει να μπορούν:

- Να αιτιολογούν και να επιχειρηματολογούν αποτελεσματικά, χρησιμοποιώντας διάφορους τύπους συλλογισμού (επαγωγικό, αφαιρετικό κ.λπ.), ανάλογα με την περίπτωση.
- Να χρησιμοποιούν τη συστημική σκέψη για να κατανοήσουν πώς αλληλεπιδρούν τα μέρη ενός συνόλου μεταξύ τους προκειμένου να εξάγουν συμπεράσματα σε σύνθετες καταστάσεις.
- Να λαμβάνουν αποφάσεις μετά από ενδελεχή ανάλυση και αξιολόγηση αποδεικτικών στοιχείων, επιχειρημάτων, ισχυρισμών και πεποιθήσεων.
- Να είναι σε θέση να αναλύουν και να αξιολογούν εναλλακτικές απόψεις.
- Να συνθέτουν και να συσχετίζουν μεταξύ τους πληροφορίες και επιχειρήματα.
- Να ερμηνεύουν πληροφορίες και να εξάγουν συμπεράσματα με βάση την ανάλυση.
- Να ανατρέχουν κριτικά σε προηγούμενες μαθησιακές εμπειρίες και διαδικασίες.
- Να επιλύουν διάφορα προβλήματα με εναλλακτικούς και καινοτόμους τρόπους (Partnership for 21st Century Skills., www.21stcenturyskills.org).

Επίλυση προβλήματος

Ο όρος «επίλυση προβλήματος» αν και έχει συχνά διαφορετικές ερμηνείες, είναι αποδεκτό πως αποτελεί ένα επίτευγμα της νόησης και την πιο χαρακτηριστική μορφή

ανθρώπινης δραστηριότητας (Polya, 1962). Κατά τον Polya (1962), «Λύνω ένα πρόβλημα» σημαίνει πως εφευρίσκω έναν τρόπο να αποφύγω μια δυσκολία, να παρακάμψω ένα εμπόδιο, να επιτύχω ένα στόχο, ο οποίος δεν είναι άμεσα εφικτός. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει ένα άτομο ή ομάδα ατόμων είναι μια κατάσταση είτε ποσοτική είτε όχι, για την οποία δεν είναι εύκολη και προφανής η διαδρομή για την ανεύρεση λύσης, συνεπώς απαιτείται περαιτέρω ανάλυση (Kruulik et al., 1988). Για το τι είναι πρόβλημα ο Heidebreder (1952 στο Minder, 2007) αναφέρει ότι πρόβλημα αποτελεί μια κατάσταση, η οποία δεν υποβάλει στο πρόσωπο την απάντηση, αλλά απαιτεί να την ανακαλύψει μέσα από τη δράση του.

Η επίλυση προβλήματος έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι έχει δύο οπτικές, καθώς αφενός χαρακτηρίζεται ως δεξιότητα (Chadwick, 2014) και αφετέρου ως διδακτική μέθοδος (Pollastri et al., 2013). Η δεξιότητα επίλυσης προβλήματος (problem solving skills) συμβάλλει στον προσδιορισμό των αιτιών ενός προβλήματος με σκοπό την ανεύρεση αποτελεσματικής λύσης. Ως δεξιότητα θεωρείται ιδιαίτερος σημαντική και κατατάσσεται μεταξύ των δεξιοτήτων που είναι αναγκαίες, ώστε οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να ζήσουν, να εργαστούν και να υπάρξουν ως μέλη του κοινωνικού συνόλου και ως άτομα. Να σημειωθεί ότι υπάρχουν δεξιότητες που ενισχύουν την επίλυση προβλήματος, όπως είναι η ενεργή ακρόαση, η ανάλυση και η έρευνα. Αντίστοιχα, υπάρχουν δεξιότητες που αναπτύσσονται κατά τη διαδικασία επίλυσης προβλήματος, όπως είναι η μεταφορά της υπάρχουσας γνώσης σε μία νέα κατάσταση, η κριτική, η αναλυτική και η συνθετική σκέψη, η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα (Chadwick, 2014), η αιτιολόγηση και η ανακάλυψη. Σχέση αλληλεπίδρασης υπάρχει μεταξύ των δεξιοτήτων της επίλυσης προβλήματος, της δημιουργικότητας, της συνεργασίας και της επικοινωνίας. Στο πλαίσιο της ομάδας η επικοινωνία και η συνεργασία για την επίλυση προβλήματος είναι δεξιότητες σημαντικές και η αμφίδρομη σχέση τους επηρεάζει την πρόοδο μιας εργασίας, αφού η δυσκολία στην επικοινωνία επηρεάζει τη συνεργασία και τελικά την ολοκλήρωση ενός έργου (Νομικού, 2017)

Για την καλλιέργεια δεξιοτήτων επίλυσης προβλήματος απαιτείται οι μαθητές/τριες να συμμετέχουν σε κατάλληλες δραστηριότητες, οι οποίες έχουν σχέση με την πραγματική ζωή και οικοδομούν αυθεντικές μαθησιακές εμπειρίες. Η καλλιέργεια της δεξιότητας επίλυσης προβλήματος θα βοηθήσει τα παιδιά αναπτύξουν την αυτοεκτίμησή τους, καθώς ταυτόχρονα, καλλιεργούν επιπλέον δεξιότητες που αξιοποιούν στην καθημερινή τους ζωή για τη διαχείριση δύσκολων καταστάσεων.

Από την άλλη, η επίλυση προβλήματος ως μέθοδος διδασκαλίας δίνει την ευκαιρία για σημαντικές διδακτικές προεκτάσεις, καθώς προωθεί την ομαδοσυνεργατική μέθοδο και τη διερευνητική και ανακαλυπτική μάθηση (Κασσωτάκης & Φλουρή, 2006, Καλλιμάνη & Κρικώνη, 2016). Κατά την εφαρμογή της μεθόδου επίλυσης προβλήματος αξιοποιούνται μία ποικιλία συλλογής δεδομένων και διδασκαλίας, όπως: συνεντεύξεις, ανάλυση πρωτοκόλλων, μελέτες περιπτώσεων, πειράματα σχεδιασμού, ανθρωπολογικές εθνογραφικές προσεγγίσεις (Φλογαίτη κ.ά., 2021) καθώς και μια ποικιλία διδακτικών τεχνικών.

Βιβλιογραφία **Ξενόγλωσση**

- Anzek, K. (2013). The Potential Impact of Environmental Play and Education on Empathy in Children. Phd Thesis, Walden University, Ann Arbor, Minnesota, USA
- Chadwick, C., (2014). Teaching kids to think critically: Effectiv problem solving and beter decisions. USA: Rowman and Littlefield
- Cole, M., & Cole, S. R. (2001). The development of children (4th ed.). New York: Worth Publishers.

- Counsel of Europe (2016) Reference framework Of Competences For Democratic Culture (CDC) (I, II, III).
- Denham, S. A., Wyatt, T., Bassett, H.H., Echeverria, D, & Knox, S. (2009). Assessing social-emotional development in children from a longitudinal perspective. *Journal of Epidemiology and Community Health* 63 Suppl 1(Suppl 1):i37-52
- Dillard-Wright D. (2007). Sympathy and the Non-human: Max Scheler's Phenomenology of Interrelation. *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*. Vol. 7 No. 2 pp 1-9
- Gordon Training International (1970-2016). *Learning a new skill , it is easier said than done* . Retrieved November 24, <http://www.gordontraining.com/free-workplace-articles/learning-a-new-skill-iseasier- said-than-done/>
- Krulik, S., & Rudnick, J. A. (1988). *Problem solving: A handbook for Elementary School Teachers*. Boston: Allyn and Bacon
- Life Skills Project. A new European Definition of Life Skills. Ανασύρθηκε από: <https://eaea.org/2018/03/07/a-new-european-definition-of-life-skills/>
- McClelland M., & Morrison, F., (2003). The emergence of learning-related social skills in preschool children. *Early Childhood Research Quarterly* 18(2):206-224
- Michelsen, G. & Fischer D., (2017). Sustainability and Education. In Von Hauff M. & Kuhnke C., (edit). *Sustainable Development Policy*. Routledge. New York pp 135-158.
- Olamakinde Olapegba P. (2010). Empathy, Knowledge, and Personal Distress as Correlates of HIV-/AIDS-Related Stigmatization and Discrimination. *Journal of Applied Social Psychology* Volume 40, Issue 4
- Pollastri, A. Epstein, D. L., Health, G. H., & Albon G. S. (2013). The collaborative problem solving approach: Outcomes across settings. *Harvard College v.21, n.4*, pp188-201
- Polya, G. (1962). *Mathematical discovery: On understanding, learning and teaching problem solving: Volume I*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Rao, P., Beidel, D., Murray, M., (2008). Social Skills Interventions for Children with Asperger's Syndrome or High-Functioning Autism: A Review and Recommendations. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 38(2):353-61
- Schultz, P.W., Shriver, C., Tabanico, J., Khazian, A. 2004 Implicit Connections with Nature. *Journal of Environmental Psychology*, 24(1):31-42
- UNEP/WWF/IUCN (1991). *Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living*. Gland. Switzerland
- United Nations Children's Fund . (2012). *Global Evaluation of Life Skills Education Programs*.
- WCED (World Commission on Environment and Development). (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>
- World Health Organization (1999). *Partners in life skills education. Conclusions from a United Nations inter-agency meeting*. Geneva, Switzerland: World Health Organization, Department of Mental Health.
- World Health Organization. (1994). *Life Skills Education for children and adolescents in schools*
- Zaki, J. (2020). Integrating Empathy and Interpersonal Emotion Regulation. *The Annual Review of Psychology*. 71:18.1-18.24

Ελληνική

- Ζγαντζούρη, Κ., & Πουρκός Μ. (2000). Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης. Στο Μ., Πουρκός, Ατομικές Διαφορές Μαθητών και Εναλλακτικές Ψυχοπαιδαγωγικές Προσεγγίσεις (σσ. 259-273). Αθήνα: Gutenberg
- Καλαϊτζίδης, Δ. & Ουζούνης, Κ. (2000). Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη. Σπανίδης. Ξάνθη

- Καλλιμάνη, Ε. & Κρικώνη, Μ. (2016). Επίλυση προβλήματος και διδασκαλία. Πρακτικά 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης και Αγωγής. ΕΚΠΑ Τομέας Ειδικής Αγωγής και Ψυχολογίας Π.Τ.Δ.Ε.
- Κασσωτάκης, Μ. & Φλουρής, Γ., (2006). Μάθηση και διδασκαλία: Θεωρία πράξη και αξιολόγηση της διδασκαλίας
- Νομικού, Μ. & Parry, C. (2020). Δεξιότητες ζωής: διαμορφώνοντας ενεργούς πολίτες. British Council
- Νομικού, Χ., (2017). *Τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης ως Οργανισμοί Μάθησης. Μια έρευνα δράσης. Διδακτορική Διατριβή.* Αθήνα: Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Φλογαΐτη, Ε. (2006). *Εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φλογαΐτη, Ε., Λιαράκου, Γ. & Γαβριλάκης, Κ., (2021). *Συμμετοχικές μέθοδοι διδασκαλίας και μάθησης.* Αθήνα: Πεδίο.